

28 NOVEMBER 2009

De dag voor ons vertrek stond ik besluiteloos voor de kast met broeken, jasjes en overhemden. Meestal kostte de keuze voor een korte reis me weinig moeite, maar ditmaal nam de onzekerheid toe. Wat draag je in een rechtszaal? hadden we ons de afgelopen dagen al eens zorgelijk afgevraagd. Maar nu het zover was, beseften we dat het nog lastiger lag: wat draag je in Duitsland tijdens een rechtszaak waar je zelf bij bent betrokken?

Overmorgen zou in München het proces beginnen tegen Iwan Demjanjuk, de vermoedelijke kampbeul van Sobibor. Het was een datum waar we al maanden naartoe hadden geleefd. Al in maart kregen enkele nabestaanden van degenen die daar in 1943 werden vermoord een omzichtig verpakt verzoek: zouden wij wellicht in het komende proces willen optreden als medeaanklager? Voor wie daarop inging waren er nadien enkele ontmoetingen met een groep 'begeleiders', onder wie Duitse juristen die ons zouden bijstaan. Op de laatste van die bijeenkomsten hadden zij ons gezegd dat het belangrijk was in München te verschijnen als een hechte groep, iets dat ook in correcte kleding tot uitdrukking zou moeten komen.

Staande voor de kast vroeg ik me af of een donkere broek en een wat lichter jasje een gewenste combinatie zouden vormen. Misschien toch niet, was na enig dralen de slotsom: het stemmige pak dat klaarhing voor begrafenissen en officiële bijeenkomsten leek in dit geval een betere optie. Boven in de koffer legde ik voor alle zekerheid de dikke roman waar ik al een tijdje aan bezig was – je wist maar nooit, misschien kwam ik er tussen de bedrijven door nog aan toe.

De van internet verzamelde toeristische tips bleven oningepakt; hoewel ik van plan was geweest nog wat in de stad rond te kijken, leek dit

streven nu opeens frivool. Tenslotte was ons reisdoel het laatste grote naziproces, zoals het in de media voorbarig heette. De weinig feestelijke reden voor ons bezoek werd nog onderstreept door de locatie van het hotel, net buiten het centrum aan de Dachauer Strasse: een lange, rechte straat die leidt naar de voorstad die berucht werd door het gelijknamige concentratiekamp.

Zo groeide, naarmate het uur van vertrek naderde, de weerzin tegen deze wonderlijke onderneming. Maar ik riep mezelf tot de orde, het was nu niet de tijd wankelmoedig te worden. Niet voor niets had ik de laatste weken in interviews laten weten dat ik me na jaren, ja decennia, van zwijgen nu niet meer kon verschuilen. Waar het me in München om te doen was, zo stond te lezen, was ‘waarheidsvinding en rechtvaardigheid’. Grote woorden, zoals dat algauw gaat in krantenstukken. Maar er stond ook nog iets anders bij: ‘Wraak is niet het doel, ik doe het voor mijn vader.’ Daar was niets op af te dingen. Met ons optreden in de rechtszaal konden wij de slachtoffers alsnog een stem geven – daarover waren we als *Nebenkläger*, zoals we in Duitsland te boek stonden, het de afgelopen tijd eens geworden.

Nog voor de koffer was gesloten, ging de telefoon. ‘Ken je me nog?’ vroeg een onbekende stem, ‘mijn naam is Canta, Leo Canta.’ Tot zijn teleurstelling gaf ik geen blijk van herkenning. ‘Ik ben je oude buurjongen uit de Merellaan in Hilleegersberg,’ ging hij verder, ‘weet je nog? Wij hadden huisnummer 19, jullie 21.’ Opnieuw moest ik hem teleurstellen, maar hij liet zich niet uit het veld slaan. ‘Ik zie je nog voor me: een jongetje met rood haar en een autoped. Toen jullie in 1942 onderdoken, was jij zeven jaar en ik twaalf. Opeens, van de ene dag op de andere, waren je ouders en jij verdwenen, niemand wist waarheen. Wij beseften meteen dat er iets loos was, we dachten dat jullie je hadden aangemeld om op transport te gaan of ’s nachts waren opgehaald.’

Terwijl ik probeerde mijn gedachten te ordenen, vertelde de onbekende buurjongen dat hij me een paar uur eerder had gezien in de krant. Bij het interview was het niet de naam die hem was opgevallen, die stond hem niet meer zo bij, maar een kleine foto van een jongen die op de

grond speelt met blokken en autootjes. Onmiddellijk had hij op internet mijn nummer opgezocht.

‘Je vader had die laatste jaren geen werk,’ ging hij verder, ‘nu ik dat stuk lees begrijp ik pas waarom. Hij zat toen vaak in de schuur broches te maken en was soms erg nerveus; als het hondje van de burens steeds maar bleef keffen, stormde hij woedend naar buiten. Ook weet ik nog dat je Weense grootmoeder bij jullie in huis was. Ik zal nooit vergeten dat ze op de dag van de Duitse invasie zich uit het raam van haar slaapkamer boog en tegen mijn ouders zei: “Dit wordt voor ons een verschrikking, maar ook jullie zullen merken hoe erg het is.”’

Leo Canta herinnerde zich levendig, voegde hij eraan toe, dat al kort na ons vertrek onbekenden, waarschijnlijk deels mensen uit de buurt, ons huis binnendrongen om er meubels, huisraad en andere zaken van hun gading weg te halen. Maar mijn hart klopte nog sneller toen ik even later hoorde dat mijn moeder Clarissa een jaar na de bevrijding bij Canta’s ouders langs was gekomen. Ze vertelde dat Bernhard, mijn vader, in de oorlog ergens in Polen was vermoord (zoals het in die tijd hoorde, zei ze waarschijnlijk ‘omgekomen’). ‘Ze wist dat hij zich als onderduiker Wout noemde en in 1943 in Lunteren in huis was bij een boer. Toen hij daar op een middag op het land werkte, hebben ze hem opgepakt.’

Tijdens het gesprek werd me duidelijk dat Leo Canta nu al lange tijd in datzelfde dorp woont: een krankzinnig toeval, dat vond hij zelf ook. Voor hij ophing, beloofde hij zijn best te doen meer aan de weet te komen over wat er zesenzestig jaar geleden was gebeurd. ‘In zo’n dorp hebben ze een goed geheugen, je zult zien dat er wat boven water komt.’

Ontdaan bleef ik een tijdje achter mijn bureau zitten. Het idee morgen naar München te moeten vertrekken, stond me meer tegen dan ooit; liever zou ik naar de Veluwe zijn gereisd om de zojuist ontdekte buurlingen te ontmoeten. Terugdenkend aan de eerste twee oorlogsjaren probeerde ik me hem voor de geest te halen, maar de enige kinderen die ik voor me zag waren Leni en Dedi, de prachtige blonde meisjes van nummer 23.

Eens te meer liet ik me meevoeren naar de toen nieuwe buitenwijk van Rotterdam, in mijn herinnering een idyllisch oord met aan de uiterste rand – waar de weilanden begonnen – de Merellaan. Bijna aan het eind daarvan het huis dat wij op een zomerdag in 1942 opeens moesten verlaten; de reden was dat we, zoals ik sinds kort wist, joods waren – iets wat je naar men zei geheim moest houden. Tot die dag van het afscheid was het huis een gelukzalige plek, die me nog in detail voor ogen staat: mijn slaapkamer boven de voordeur en de vestibule, de zolder waar mijn vader een volière had gebouwd voor zijn kolibries en parkieten, de woonkamer met het grote aquarium en, daarnaast, het terrarium en de openslaande deuren naar de tuin. Pels, de rode chowchow, lag er te slapen in de zon, een eindje verder huisden de marmotten; bij het schuurtje stond de autoped met luchtbanden.

Zo ongeveer had ik de entourage van mijn vroege jeugd beschreven in een boek dat onder de titel *Mijn grote verwachtingen* in november was verschenen. Nu drong het tot me door dat het beeld niet volledig was; sinds een minuut of tien wist ik dat mijn zachtmoedige, verlegen vader ook woedend kon zijn en dat de burens een zoon hadden die Leo heette. En om ons heen in die vredige buurt woonden toen veel NSB'ers, had hij op het laatst nog verteld.

29 NOVEMBER

De eerste bezienswaardigheid die ons na aankomst in de Beierse hoofdstad opviel was de Löwenbräukeller, de bierhal waar Hitler en zijn volgelingen na 1939 jaarlijks de onderlinge band versterkten. Ons hotel lag er vlakbij, niet meer dan een paar minuten lopen. We werden er ondergebracht in een aparte vleugel, veilig gelegen aan de overkant van een binnentuin. Hoewel enkelen elders logeerden, vormden we een omvangrijk gezelschap: drieëntwintig Nebenkläger met hun partners en een flinke groep begeleiders, onder wie het bestuur van de stichting Sobibor en medewerkers van Joods Maatschappelijk Werk.

In een ruimte achter de eetzaal kwamen we tegen de avond bijeen met onze Duitse juristen, van wie we de laatste instructies kregen. Daarbij ging het vooral om de strenge veiligheidsmaatregelen die, naar al meer dan eens was aangekondigd, de komende dagen van kracht waren: zoals je dat in Duitsland mocht verwachten, werd niets aan het toeval overgelaten. Zo zou er bij de rechtbank sprake zijn van *Absperrungen*, *Personendurchsuchung* en de nodige andere *Kontrollen*, stuk voor stuk termen die de verkeerde associaties wekten. Daarbij werd ervoor gewaarschuwd geen mobieltjes, etenswaren of dranken mee te nemen naar de rechtbank. ‘Daar ook niet *angetrunken* verschijnen,’ aldus een extra waarschuwing van Jeannette Klusman, aan onze groep toegevoegd voor de perscontacten. ‘*Let’s see to it that we will be a powerful group,*’ was het slotwoord van Cornelius Nestler, de belangrijkste advocaat van de Nebenkläger.

In enigszins opgewonden, soms half baldadige stemming, zoals dat nu eenmaal gaat op groepsreizen, namen we die avond poolshoogte bij de rechtbank. Het gebouw, op loopafstand van Löwenbräu en hotel, bleek een betonnen kolos in grimmige naoorlogse stijl. Eigentijdser was

de aanblik van een lange rij voertuigen van televisiestations, die langs de stoep stond geparkeerd; hier en daar was men doende met kabels en andere voorzieningen, een enkeling lag in de cabine te slapen.

De toegang tot het Landgericht München II was al afgezet met hekken, die door bewakers in het oog werden gehouden. Ja, het zou morgen druk worden, erg druk, voorspelden ze ten overvloede. Om die reden leek het sommige partners van Nebenkläger maar het beste 's ochtends heel vroeg, zo tussen zes en zeven uur, in de rij te gaan staan. Het leek de enige kans toegang te krijgen tot de publieke tribune, waar, zoals was gewaarschuwd, voor hen geen plaatsen waren gereserveerd.

30 NOVEMBER – 3 DECEMBER

Half tegen beter weten in besloten mijn vrouw Wendelien en ik het erop te wagen: in plaats van voor dag en dauw de straat op te gaan zou zij met mij en de andere medeaanklagers meegaan naar de rechtbank. Velen van ons hadden dezelfde keus gemaakt, zo bleek toen we na het ontbijt in de voor ons gehuurde bus stapten. Binnen een paar minuten waren we rond acht uur op de plaats van bestemming, een onopvallende zijingang van het gerechtsgebouw.

Anders dan voorzien was de ontvangst gemoedelijk, zelfs hartelijk – van Personendurchsuchung en Kontrollen was niets te merken. We werden welkom geheten door twee alleraardigste gerechtsbodes, de lange, blonde Rosie en de kleine, donkere Gisela. Door lange grijze gangen, hier en daar onderbroken door de kleur vaalgroen, gingen zij ons voor naar een als koffiekamer ingerichte zaal. Terwijl de twee warme dranken en versnaperingen aanboden, verzekerden ze keer op keer voor ons klaar te staan: als er wat was, wat dan ook, hoefden we maar een seintje te geven. Dat gold natuurlijk ook voor onze partners, op de publieke tribune zou zeker plaats voor hen zijn.

Op het plein voor de rechtbank, voor de gelegenheid aangeduid als Demjanjuk Sammelzone, ging het intussen minder vreedzaam toe. We hoorden dat het er een heksenketel was van honderden geagiteerde, soms woedende mensen. Onder hen veel journalisten die zich, na urenlang in de vrieskou staan, duwend en trekkend naar binnen trachtten te werken; enkelen hadden volgens de verhalen tranen in de ogen. Het bleken geen loze geruchten. De volgende dag schreef de *Abendzeitung* in vette letters over een *Riesen-Chaos*, een belachelijke wanprestatie waarmee München zich ernstig *blamiert* had. Als verklaring voor de problemen noemde de krant de verlate komst van een speurhond.

Na verloop van tijd voerden Rosie en Gisela ons verder het intens lelijke gebouw in naar rechtszaal A 101/1. In de ruimte daarvoor waren hekken opgesteld, waarachter reporters en cameramensen elkaar verdrongen in de hoop alvast een van ons aan het woord te krijgen. Eenmaal binnen vond ik snel de mij toebedeelde stoel: in het midden aan de achterkant van de zaal, vlak voor de afscheiding van het persvak. Meer naar voren aan de linkerkant installeerde zich de verdediging, aan de andere kant de openbaar aanklagers en in het midden aan de overzijde kwamen straks de rechters te zitten. De komende tijd zouden zij antwoord moeten vinden op de vraag of de negenentachtigjarige verdachte daadwerkelijk medeplichtig was aan de moord op minstens 27 900 joden.

Zij allen waren tussen april en juni 1943, de periode dat Demjanjuk in Sobibor actief was, met vijftien treinen aangevoerd uit kamp Westerbork in Nederland. Tot de 1263 opeengepakte personen in de eerste trein behoorde mijn vader Bernhard, die toen negenendertig jaar was. Hij arriveerde in Sobibor op 2 april 1943, de dag van zijn dood; pas sinds kort wist ik dat de man die nu terecht zou staan maar drie dagen daarvoor was aangekomen. Praktisch tegelijk waren ze dus op reis gegaan naar dezelfde bestemming, maar er was een belangrijk verschil: de een ging als slachtoffer, de ander als beul.

Na een uur wachten in de volle, oververhitte rechtszaal verstomde het rumoer toen door een zijdeur de verdachte zijn opwachting maakte. Terwijl alleen het geklik van tientallen camera's hoorbaar was, kwam er vreemd genoeg een gevoel van ontspanning over me. Ik waande me terug in De Brakke Grond, het Amsterdamse theater waar in de jaren zestig het moderne toneel in Nederland werd geïntroduceerd. Net als indertijd op het podium aan de Nes koos men bij het Landgericht voor een stevige aanpak. Dat was kennelijk de manier om het absurde van de zaak te benadrukken: na zestig jaar een oppassend huisvader te zijn geweest, moest een Oekraïense Amerikaan, woonachtig in Ohio, zich hier in Beieren verantwoorden voor wandaden begaan in een oostelijke uithoek van Polen.

Zo werd de verdachte, voorzien van baseballcap, leren jasje en gympen,

op een buitenmodel brancard naar binnen gereden, waar hij als een decorstuk voor in de zaal werd geplaatst. Als extra rariteit was zijn forse gestalte grotendeels bedekt door een deken van een lichtblauwe babykleur, een regievondst die leek te accentueren dat iemand onschuldig is tot het tegendeel is bewezen.

Zijn verdediger, dr. Ulrich Busch, versterkte het sinds de dagen van Brecht geliefde vervreemdingseffect door meteen al in een toonloze monoloog van drie kwartier om vrijspraak te vragen: zijn cliënt was een overlevende van de Holocaust, legde hij uit, iemand die op hetzelfde niveau stond als de joodse gevangenen van weleer. Al doende nam hij eenmaal de al te bekende woorden *nicht gewusst* in de mond, of kan het zijn dat ik me dit heb verbeeld?

Vervolgens was er tijd voor drie sterke bijrollen van een arts, een psychiater en een internist, die om beurten omstandig D.'s gezondheidssituatie toelichtten. Dat gaf hun patiënt de kans te demonstreren dat de hele zaak hem persoonlijk niet aanging. Alsof het om een ander handelde en hij hier door een misverstand terecht was gekomen, lag hij er met gesloten ogen bij; nu en dan zakte zijn mond ver open.

Intussen kon het publiek alle aandacht geven aan de figuratie, waaraan veel moeite was besteed. Het opvallendst was een verzorgster van Demjanjuk met een streng gemillimeterd kapsel, waaraan een scheefgeknipte blonde kuif een onverwacht frivool accent verleende. Om de handeling te verlevendigen liep een mannelijke collega in een kleurig jack regelmatig de zaal in en uit door onopvallende deurtjes die, als in een klucht van Feydeau, hier en daar waren aangebracht in de achterwand. Schuin boven een van die deurtjes hing een klein zwart kruis.

Na het middagrees was het alsof de regie nog een stapje verder was gegaan. Op een stretcher lag iets wat leek op een vormeloze baal vodden, waarover ditmaal een wit laken was gespreid. Pas na enige tijd hadden de toeschouwers door dat zij keken naar de rugpartij van de verdachte; de rechter had uitzicht op diens hoofd, al begreep ik later dat zijn gezicht grotendeels was verscholen achter de baseballcap. Na enige tijd volgde een iets te zwaar aangezette entr'acte: D.'s verdediger, die er eerder op uit leek het type van de booswicht te vertolken, boog zich geruime

tijd diep over zijn cliënt heen, zodat het was of hun hoofden elkaar raakten. Het had iets van een intiem samenzijn, het kon zelfs duiden op mond-op-mondbeademing, maar het was ook mogelijk dat hier iets werd besproken dat voor ons, ondanks de stilte in de zaal, onhoorbaar was. Hoe dan ook was er daarna een korte schorsing, naar verluidt voor een kleine medische ingreep. Kennelijk had deze effect, want tijdens de slotakte van die dag leek D. verzonken in een vredige slaap.

Het zicht op de realiteit kwam pas na de zitting terug, in gesprekken met journalisten. Staande in een gang, leunend tegen een betonnen pilaar, hoorde ik mezelf omstandig uitleggen wat het belang was van dit proces. Nee, het was niet onze bedoeling wraak te nemen op een bejaarde: het ging niet om *Rache*, maar om een poging *die Wahrheit herauszufinden*, bleek ik volgens de *Süddeutsche Zeitung* gezegd te hebben. Het belangrijkste was nog, zo had ik een andere verslaggever toevertrouwd, dat de herinnering aan Sobibor bewaard blijft. En daarmee die aan mijn omgebrachte vader, aldus een dag later een kopregel van *Die Presse*. Vooral dat laatste citaat deed me deugd, want het stond in de belangrijkste krant van Wenen – de stad waar mijn familie na de *Anschluss* met nazi-Duitsland haar bestaansrecht verloor.

De volgende ochtend hing Radio Rijnmond al voor ons ontbijt aan de lijn: of ik in de ochtenduitzending commentaar wilde geven op de eerste procesdag. Tot mijn verbazing kostte het geen moeite, in korte tijd had ik blijkbaar genoeg routine gekregen om een pasklaar antwoord te geven. Anderhalf uur later stonden Rosie en Gisela al bij de zijingang klaar om ons op te wachten. Ditmaal kregen we een omhelzing; bijna ongemerkt pinkte een van hen een traan weg.

In de ovaalvormige rechtszaal was het tijd voor de aanklacht, een lang betoog waarin termen vielen als *Massenerschiessungen*, *Gaskammer*, koolmonoxide en kooldioxide. Maar het woord waar het deze dag vooral om ging was *Transporte*.

Nadat de openbaar aanklager de aanzet had gegeven, las rechter Ralph Alt een lange lijst voor met gegevens van de vijftien Nederlandse treinen die in de maanden dat D. werkzaam was in Sobibor daar arriveer-